

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

אוניברסיטת בר-אילן

דף שבו ע

פרשת מקץ, תשע"ו
מספר 1148

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

את אשר הָאֵלִים עָשָׂה הַגִּיד לְפָרְעָה (מא: כה) החלום בהלכה ובמחשבת ישראל ירון מושקוביץ

פרשות וישב-מקץ קשורות זו בזו ע"י חלומות. אפשר לומר כי פרק חייו הראשון של יוסף קשור בקשר הדוק בחלומות. החלומות מערערים את יחסיו עם האחים, ובגללם הוא מכונה על ידם "בַּעַל הַחֲלֹמוֹת הַלְזָה" (בר' לז: יט), אך החלום גם מעלהו לגדולה; על ידי פתרון חלום פרעה הוא מכונה על ידי האחרון "אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ" (שם מא: לח), ביטוי העומד בניגוד מוחלט לכינוי האחים. שאלה עקרונית היא מהו ערכו של חלום ומהו יחסם של חז"ל אליו, ובפרשתנו – כיצד הבין יוסף את חלום פרעה?

החלום הוא חוויה סובייקטיבית המתאפיינת בהפעלה עצמאית של אזורים במוח, ובשל כך הוא כולל מראות, תחושות ואף פעילות גופנית מדומיינת. לחלום תכונות ייחודיות רבות: החולם אינו מודע לחוויה המדומיינת (הוא אינו מסוגל להבחין בין דמיון למציאות); לחלום אין התחלה (החולם "נזרק" לתוך החוויה), ובפרט - החלום אינו נוצר יש מאין, אלא "משתמש" בזיכרונות של החולם ובידע קודם שלו. לחלום חשיבות פסיכולוגית רבה עבור החולם, ומחקרים מהעת האחרונה מדגימים את תפקידו כמעצב ומייצב זיכרונות וידע הנרכש בתהליכי למידה סטנדרטיים.¹ לחלום מוענקת חשיבות רבה גם בהערכת בריאותו הנפשית של אדם.² רוב בני האדם מדווחים על צורך לזכור חלומות לאחר השינה, ומצטערים כשאינם זוכרים אותם. אף על פי כן, חלומות אינם הגיוניים בהכרח ואף אינם מציינים לחוקי הפיסיקה; אדם יכול לחלום שהוא מדבר עם אנשים שנפטרו זה מכבר, עף בשמים או נמצא במקום מרוחק. הקדמה זו חשובה להבנת המורכבות ביחסם של חז"ל לחלום ולמשמעותו.

ההנחה שיש בחלום מידע אמיתי באה לידי ביטוי במסכת סנהדרין ל ע"א:

הרי שהיה מצטער על מעות שהניח לו אביו ובא בעל החלום ואמר לו כך וכך הן, במקום פלוני הן, של מעשר שני הן, זה היה מעשה ואמרו דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין.

הגמרא אינה דנה בנושא החלום באופן ישיר, אלא היא דנה בסוגיות העוסקות בהכרעות של חזקת ממון. המקרה המתואר הוא מצב שבו ידוע לאדם כי אביו שנפטר הותיר ממון במקום מסתור, אך הוא אינו יודע היכן. דווקא בחלום מתברר לאדם היכן המעות, אלא שיחד עם תיאור מיקומם מתקבל בחלום מידע נוסף אודות חזקת המעות הללו. הגמרא קובעת כי "דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין". כלומר, בדיני ממונות אין לחלומות משקל ראייתי, וכן פסק הרמב"ם.³ ההסבר לכך מובא במסכת נדרים ח, ע"א: "כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים".

כאמור לעיל, החלום מיוסד על מידע אמיתי, אך הוא אינו מיוצג בהכרח בדרך הנכונה. דברי הגמרא בנדרים מתפרשים בשני אופנים: מחד כל חלום מכיל אמת ושקר, מאידך ייתכן שישנם חלומות שהם אמת וישנם שהם שקר. בין כך ובין כך אי אפשר להבחין בין האמת ובין השקר, ומכאן שהחלום הוא לכל היותר ספק ואינו מערער את חזקת הממון, ולהלכה הועמד הממון על חזקתו שהיא עיקר הראיה בדיני ממונות.⁴ עם זאת, אם קיימת דרך

* הרב ירון מושקוביץ, המכון הגבוה לתורה והמחלקה למדעי המח, אוניברסיטת בר אילן.

¹ והשוו לדברי הגמרא בברכות נו ע"ב: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן, אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו, שנאמר אנת מלכא רעיונך על משכבך סלקו, ואיבעית אימא ורעיוני לבבך תנדע".

S. Gais et al., "Sleep transforms the cerebral trace of declarative memories", *PNAS*, vol. 104 no. 47 (Nov. 2007).

² T.Ogden, "On not being able to dream", *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 84/ 1 (February 2003), pp. 17–30

³ הלכות זכייה ומתנה י, ז וכן הלכות מעשר שני ונטע רבעי ו, ו.

⁴ וראו רבי שמעון בן צמח דוראן (אלג'יר, המאה הי"ד), שו"ת התשב"ץ חלק ב סימן קכח.

להבחין בין דברי האמת בחלום ובין דברי ההבל (או בין חלום שהוא כולו אמת וחלום שהוא שקר), האם אז יערער החלום את החזקה? השו"ע⁵ פוסק שאף אם ימצא בדיעבד שהחלום אמת, אין הוא מערער את החזקה, והמעוות חולין. שכן גם במקרה כזה התברר שמיקום המעוות הוא חלק האמת שבחלום, אך שייכותם הוא חלק השקר.⁶

ערכו של החלום נבחן גם בדברי הגמרא בנדרים ח ע"א – ח ע"ב: "אמר רב יוסף: נידוהו בחלום - צריך י בני אדם להתיר לו".

ומה בין מקרה זה למקרה המתואר בסנהדרין לעיל? תשובה מעניינת הובאה בשו"ת "שיבת ציון"⁷: כל היכא שדברי החלום נוגע לדבר איסור פסקינן שדברי חלומות אינן מורדיין ואינן מעליין, יען כי בכל דבר איסור אזלינן בתר רובא, וכיון שרוב מעות הם חולין... ועוד, כיון שרוב חלומות הם הבל, ואין בהן ממש, אמרינן שגם זה הבל, והוא מסוג החלומות אשר הוא ידברו. אבל בהאי דנידוהו בחלום - חוששין למיעוטא... דיש לחוש שבהאי הודעה שנודוהו בחלום מגלים לו מן השמים שפורענות עתיד לבוא עליו... ומעתה, דבר זה אינו נוגע לדבר איסור, כי אם לסכנה, שלא יבוא הפורענות, ובסכנה אין הולכים אחר הרוב וחישינן למיעוט.

כאמור לעיל, אכן החלום הוא ספק, והיות שספק סכנה לחומרא – יש לתלות שהחלום אמת. מודגש בתשובתו כי אם נקבע שהחלום אמת, אזי אין מקורו רק ב"הרהורי לבו" של אדם, אלא ערך האמת שבחלום הוא "מגלים לו מן השמים", והרי זה כדברי יוסף בפרשתנו "אֲשֶׁר הָאֱלֹהִים עָשָׂה הָרְאָה אֶת פְּרִעָה" (בר' מא: כח). מהו פשר עניין זה? חלומות רבים המתוארים במקרא הם למעשה התגלות, כגון חלום יעקב (בר' כח: י-טו), והחלום מוזכר גם בהקשר של נבואה: "וַיֹּאמֶר שְׁמְעוּ נָא דְבָרֵי אִם יִהְיֶה נְבִיאֲכֶם ה' בְּפִרְאָה אֱלֹהֵי אֶתְוֹדַע בְּחִלּוֹם אֲדַבֵּר בּוֹ" (במ' יב: ו). הרמב"ם מדגיש ב"מורה הנבוכים" שאין הכוונה לחלום הלילה של כל אדם, אלא שהנבואה פועלת על פי המודל של החלום, שהיא כוח המדמה. ההבדל שבין נבואה לחלום הוא כמובן ברמת הוודאות. הוודאות קיימת בנבואה ואינה קיימת בחלום,⁸ והיא תוצאה של מקור הדברים, האם הם מן השמים או מהאדם עצמו: אמתת הנבואה ומהותה היא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה... וכן כבר ידעת פעולות הכוח הזה המדמה בזכירת המוחשות והרכבתן, והחיקוי אשר בטבעו, ושהחשובה והנכבדת בפעולותיו אינה אלא בעת מנוחת החושים ושבייתם מפעולותיהם אז יאצל עליו שפע מסוים כפי ההכנה, הוא סבת החזיונות הצודקות והוא עצמו סיבת הנבואות.

ובחלום שאינו נבואה, צד האמת שבו עשוי להיות "מעין נבואה", וכדברי חז"ל: "חלום - אחד ממששים לנבואה" (ברכות נז ע"ב). מלבד החשש לסכנה, כפי שהוצע בשו"ת "שיבת ציון", הוצעה בשו"ת "דברי יציב" דרך נוספת להבחין בין צד האמת שבחלום, שהוא "מן השמים מגלים לו", ובין צד השקר, על פי ההנחה שמקור החלום הוא מחשבות האדם עצמו:¹

בגוף הדבר יש לחלק בזה, על פי מה שאמרו בברכות נה ב שהחלום מהרהורי לבו, וי"ל דאם הרהר מזה ביום בענין זה אומרים דברי חלומות לא מעליין ולא מורדיין, אבל כשלא הרהר כלל ונתגלה לו בחלום, חלום כזה יש בו ממש.

אם המידע בחלום אינו תואם את ידיעותיו של האדם, אין החלום יכול להיות אלא "מגלים לו מן השמים". לאור האמור אפשר לבאר עניין אחד בפרשנות החלום ע"י יוסף. היות שמראה החלום אינו תואם את ידיעותיו של פרעה בזמן ההוא, הרי שמקור החלום אינו מ"הרהורי לבו". יוסף מודע לכך ומבין כי חלום פרעה הוא מראה מאת ה'. באמצעים נוספים, הידועים ליוסף, הצליח הוא לפתור את חלום פרעה ולשנות את תוארו מ"בַּעַל הַחֲלָמוֹת הַלְזָה" ל"אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ".

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שף

⁵ רבי יוסף קארו, שולחן ערוך חושן משפט סימן רנה סעיף ט.
⁶ לתוספת עיון והרחבה בנושא החלום וערכו דיניי ממונות עיינו א' שוחטמן, "דברי חלומות לא מעליין ולא מורדיין – האמנם?" <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/306-2.htm>
⁷ הרב שמואל גנדא (פראג, המאה הי"ח), שו"ת שיבת ציון סימן נב.
⁸ רמב"ם, מורה נבוכים חלק ב פרק לו, מהד' הרב י" קאפח.
¹ רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם מצאנז-קלויזנבורג (ארה"ב, התשנ"ד), שו"ת דברי יציב יורה דעה סימן קכב.